

İQTİSADI HƏYATIN FƏLSƏFİ REFLEKSİYASI: KONSEPTUAL BAXIŞ

Əvəz Bayramov

iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
avazbayramov61@gmail.com

*Dünyada, həqiqətən, nadir (kasad)
olan şey - nə resurslar, nə də fəzilətlərdir;
qıt olan şey - baş verənin (hadisənin, prosesin)
dərk edilməsi, anlaşılmasıdır.
P. Kruqman [9]*

Xülasə. Sürətlə dəyişən, yeniləşən reallıq çərçivəsində iqtisad elmini anlama probleminin aktuallığı getdikcə artmaqdadır.

Məqsəd -tədqiqatın yönəldiyi hədəf anlama probleminin “xalis” iqtisadi müstəvidə həlli imkanlarının olmadığını və fəlsəfi refleksiyasının inkişafı zəruriliyini əsaslandırmaqdan ibarətdir.

Metodologiya - Tədqiqatın metodologiyası elmlərarası sintezə istinad edir.

Elmi yenilik - Alınan nəticələr anlama probleminin real həyatda “problemlər kompleksi” doğurduğunu təsbit etməklə, iqtisadi metodologiyanın elm fəlsəfəsi kontekstində təkmilləşdirilməsi yollarını özündə ehtiva edir.

Açar sözlər: iqtisadi antologiya, iqtisadi aksiologiya, təsvir, şərhətmə, maksimumlaşdırma, dəyər, anlama proseduru

GİRİŞ

“İnsan (oxu:cəmiyyətin) həyatının mənası nədir?” sualına verilən son dərəcə konkret və birözlü cavaba yalnız teologiyada və neoklassik iqtisadi nəzəriyyədə rast gəlinir:

1 Teoloji baxışa görə, insan həyatını mənalandıran yeganə vasitə - Tanrıya ibadət etməkdir.

2. Neoklassika (oxu:neoliberalizm) üçün isə əsas olan – faydanın (mənfəətin, gəlirin və s.) maksimumlaşdırılmasıdır.

Əslində isə insan həyatının mənası “yeganə” deyildir. Bu halda söhbət mənalardan çoxluğundan gədən bilər. Bu aspektdə təfərrüata varmağa lüzum görmürük, yəni həyatın mənası problemini araşdırmırıq. Müqayisəli prizmadan yanaşdıqda, anlamamaq mümkün deyildir ki, mütləq birmənalılıq məhz neoklassikaya məxsusdur. Belə ki, teoloji baxışda “Tanrıya ibadət” anlayışı çoxmənalı və geniş əhatəli bir anlayışdır. Məsələn, islam dinində əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, saleh əməl sahibi olmaq və s. Allaha ibadət statusunda qəbul edilir. Yəni, din insan varlığına dəyərlər məcmusu kontekstində yanaşır və iqtisad elminin bu məsələyə baxış bucağını – eqoist mənafeələrin prioritetliyi, sərvətoptamanın rasionallığı və s. inkar edir.

Bir sözlə, iqtisad elmi birözlü mənəqlə hərəkət edərək real iqtisadi gerçəkliyi ilkin olaraq, “nəzəri” (oxu:neoklassik) gerçəkliyə çevirir və gerçəklikdən neoklassikanın “gördüklərini” mütləq həqiqət kimi təqdim edir. Gerçəkliyin yarımçıq təsviri və interpretasiyasından deduktiv yolla alınan “nəzəri” qənaətlər bazasında iqtisadi siyasət formalaşdırılır ki, ən təhlükəli məqam da məhz budur!

İqtisad elmi, bir qayda olaraq, elmi statusun və formalaşma prosesinin “yaradıcı mexanizmlərinə” etinasız münasibət bəsləyir.

Yaxud, müxtəlif məzmunlu iqtisadi reallıqların nəzəriyyədə əks etdirilməsi mexanizmi apriori qaydada, aksiomatikadan sistemli şəkildə yararlanmaqla həyata keçirilir. Amma unudulur ki, “xalis” iqtisadi baxışla iqtisadi antologiyanın (iqtisadi reallığın) spesifikasını aşkara çıxarmaq, yaxud anlamaq mümkün deyildir. Məsələn, hal-hazırda reallığın nəzəri təsviri neoklassika çərçivəsində həyata keçirilir

və bu təsvirin “yarımçıq” səciyyə daşdığı hər kəsə məlumdur. İqtisadi reallığa baxışda neoklassikanın “görmədiyi”, yaxud “görməməzlikdən” gəldiyi çox şey var: zamanca dəyişmə, kollektiv fəaliyyət, qeyri–müəyyənlik, qərar qəbul etmə proseduru və s. və i.a...

Bir sıra tədqiqatlarda, ənənəvi və stereotip yanaşmaların əksinə olaraq, ən yüksək prioritetin insan olduğu iqtisadiyyatdan bəhs edilir [14]. Yəni, iqtisadiyyatın – kimə xidmət etdiyini və onun konsept–dəyər tutumunu unutmamaq tövsiyyə olunur. Araşdırmalarımız göstərir ki, iqtisadi antologiya çərçivəsində fəlsəfi refleksiya müraciət etmədən “xalis” iqtisad elminin reallığını tam şəkildə təsvir və şərh etmə imkanı olmayacaqdır.

İnam fenomeni: sosio-iqtisadi hərəkətin “yaradıcısı”...

Artıq, qeyd etdiyimiz kimi, müasir bəşəriyyət “həyatın mənasının” nədən ibarət olduğunu neoklassikanın “möhtəşəm” yardımı ilə anlamış durumdadır. Eyni zamanda, qlobal inkişafın növbəti mərhələləri, yaxud gələcəklə bağlı hansısa bir formada/məzmununda anlaşılmazlıq mövcud deyildir.

“İndi... işıqlı gələcəyin əsas şüarı belə səslənir: istehlak cəmiyyəti (komfort) = kapitalizm (bazar) + bütün ölkənin innovasiyalaşdırılması” [11], həmçinin sosio–mədəni “iflas”dan yan keçmək məqsədilə insan həyatının (oxu: milli solum) mədəni quruluşuna yenidən baxılmasını məqsədəuyğun hesab edirlər: “...İqtisadiyyatı – təsərrüfata, texnikanı – mədəniyyətə, istehlakı – özünükamilləşdirməyə, rəşional – ruhaniyyətə tabe etdirmək lazımdır” [11,səh.75].

Amma necə? Əvvəla, postmodern dəyərlərin qərarlaşması ilə ənənəvi formada təşəkkül tapmış iqtisadi aksiologiyanın industrial təsərrüfat tipinə xas olan mənatutumu alt–üst oldu. Solum tərəfindən dəyər–konseptlərin sistemli “yeniləşmə” prosesi – inkişaf prosesi kimi dəyərləndirilir. Yaxud da, onu inkişafın tərkib elementlərindən biri keyfiyyətində qəbul edirlər. Həmçinin, iqtisadi sistemdə baş verən dəyər “yeniləşməsi” prosesinin sosial–siyasi və ideoloji–mədəni proyeksiyası müsbət işarəli effektivlik kimi təzahür edir. Başqa sözlə, sözügedən “yeniləşmə” prosesinə münasibətdə hansısa bir formada ictimai müqavimət müşahidə edilmir. Tam əksinə: proses cəmiyyət tərəfindən təbii qanunauyğunluq keyfiyyətində qəbul edilir. Bu mənada, yuxarıda qeyd etdiyimiz “əvəzlənmələrin” necə aparılacağı sualı cavabsız qalır. Hər halda müəllif (A.Kurtirev) “geridönmənin” direktiv yolla həyata keçirilməsini nəzərdə tutmur: bu problemdə direktiv yanaşma, zətən heç mümkün də deyildir.

Problemin qəlizliyi ondadır ki, müasir cəmiyyət, yəni hamı və hər kəs gerçəkliyi “iqtisadi anlamda” dərk edir, və bu cür baxışın mütləq həqiqiliyinə sonsuz inam formalaşmışdır. Cəmiyyətin məhz insan cəmiyyəti adlandırılmasını təmin edən dəyər - konseptlər: azadlıq/əsərət; ədalət/ədalətsizlik; mənəviyyət/mənəviyyətsizlik; əxlaq/əxlaqsızlıq və s. və i.a. – istisnasız olaraq iqtisadi (oxu:bazar) anlayışlarla ifadə olunur və qiymətləndirilir...

Q. Bekker [3], iqtisadiyyatı mütləqləşdirənlərin rəhbəri, yazır ki: “Həqiqətən də, mən belə bir inama gəldim ki, iqtisadi yanaşma universaldır və insan davranışının bütün aspektlərinə şamil edilə bilər: hər şeyə... “...emosional yüklü və neytral dəyərlərə, xəstə və həkim, biznesmen və siyasətçi, müəllim və şagird” münasibətlərinə qədər!” Onun fikrincə, hətta cinayətkarlar belə, mövcud imkan və məhdudiyətlərdən “çixış” etməklə, gözlənilən faydalılığı maksimumlaşdırmağa can atırlar. Yəni, cinayətkar – rəşional iqtisadi agentdir...

Razılışın ki, bu cür baxış – artıq sözün bitdiyi məqamdır...

Beləliklə, göründüyü kimi, inamın formalaşmasında istifadə edilən “şikəst” məntiq antik dövrün mifologiyası qədər böyük inandırıcılıq qabiliyyətinə malikdir.

İNAM fenomeni bəşər tarixində misilsiz rol oynamışdır. Hər tarixi dövrün öz “inamı” və bu inamı formalaşdırən təfəkkür tərzii mövcud olmuşdur. Tarixi baxımdan ümumbəşəri inamın qaynaqlandığı baxışlar (ideyalar) sistemi ardıcıl olaraq dəyişmiş/yeniləşmişdir: Qədim dünyanın mifologiyası, yaxud antik dövrün kosmosentrizmi ən uzun tarixi zaman intervalını ehtiva etmişdir. Sonralar orta əsrlərin dini mərkəzçiliyi meydana çıxmış və İntibah dövründə antropomərkəzçiliyə (insan mərkəzçiliyi) transfer etmişdir. Eyni zamanda, protestant “inqilabının” məntiqi nəticəsi olaraq insanın “iqtisadiləşdirilməsi” prosesi start götürmüş və bu gün də hegemon mövqedə olan “iqtisadi mərkəzçilik” formalaşmışdır.

Və bu aspektdən digər bir tarixi qanunauyğunluq ondan ibarətdir ki, solum miqyasında inamın dəyişməsi/yeniləşməsi prosesi, yaxud mümkünlüyü cəmiyyətin (o cümlədən təsərrüfatın) tip dəyişkənliyi ilə determinə olunur. Amma bu, heç də o anlama gəlmir ki, inamı formalaşdırən əvvəlki “qaynaqlar” (mifologiya, din və s.) artıq yararsız hala gəlmişlər. Qətiyyə! Müasir cəmiyyətlərdə

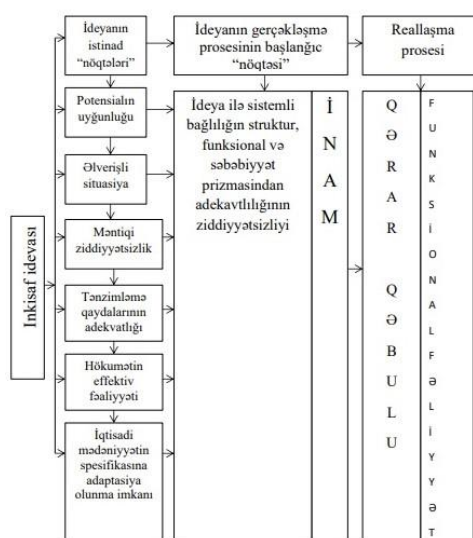
onların hər ikisinin yeri və rolu bu gün də qalmaqdadır. Dini dəyərlərin inam yaratmaq qüdrəti nəinki zəifləmiş, hətta əhəmiyyətli dərəcədə güclənmiş və formalaşmağında əsas istinad müstəvisi kimi çıxış etdiyi milli–mənəvi dəyərlərə təsir gücü yüksək olaraq qalmaqdadır. Bu nöqtəyi–nəzərdən çoxsaylı faktlar mövcuddur. Məsələn, pandemiya qorunmaq məqsədilə Hindistan ictimaiyyəti müqəddəs hesab etdikləri inəklərin ifrazatından (həm daxili, həm də xarici) yararlanır və bu ifrazatın onları virusdan qoruyacağına inanırlar...

Vaxtilə F.Nitsşe [13] inamı həqiqətin düşməni adlandırır. Apardığımız araşdırmalardan birində qeyd etmişdik ki, inam – həqiqətdən qaynaqlanan... gerçəkliyin adekvat dərəkini özündə ehtiva edən dəyərdir... və inamsız – inkişaf yoxdur [1 səh.202].

İndi... tarixdən çoxsaylı misal çəkmək olar ki, inam – həqiqətə deyil, yalana, yanılmaya daha çox meyil edir... Hesab edirik ki, belə bir meyilin mövcudluğunun kökündə “... həqiqət və fayda arasında əbədi xarakterli faciəvi ziddiyyətin mövcudluğu” [4] dayanır. Axı faydalı olan həmişə həqiqəti əks etdirmir. Məsələn, dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətində neoliberal inkişaf paradigmasına sonsuz inam formalaşmışdır: özü də insan həyatının mənasını ifadə etdiyini iddia edən paradigma! Doğrudur, son dövrlərdə “şübhəli baxışların” tədricən kütləviləşdiyi müşahidə edilir. Amma hər halda sözügedən paradigmanın 3 maksimumu həm təfəkkürdə dominantdır, həm də konkret iqtisadi siyasətdə, funksional fəaliyyət sferasında sistemiyaradan dəyər–konseptlər kimi çıxış edirlər... Səbəb? Əvvəla, neoliberal yanaşma ilkin olaraq, fəaliyyət sferasındakı məhdudiyətlərin (müxtəlif məzmunlu) aradan qaldırılması zəruriliyindən çıxış edir ki, bu da qısa, bəzən ortamüddətli dövr ərzində gözlənilən effektivliyin gerçəkləşməsi ilə başa çatır. Yəni, faydalıdır və həmin faydanın maksimumlaşdırılmasının mümkünlüyünü irəli sürür. Lakin uzun zaman sürəcində iqtisadi patologiyaları (oxu: böhran, resessiya və s.) adi məişət hadisəsi kimi ortalığa qoyur və perspektiv planda, yaxud gözlənilən (inam bəslənilən) “gələcəklə” bağlı, ən yaxşı halda qeyri – müəyyənliyin geniş əhatədə təşəkkülünə gətirib çıxarır; ikincisi, paradigma- “yeganə yol” (inkişafı bağlı) təklif edir ki, bu da çoxvariantlıqla müqayisədə daha səmərəli hesab olunur və s. Üçüncüsü, dünya iqtisadiyyatının “Baş qərargahı” – “Yeni şimal” tərəfindən qeyd–şərtsiz dəstəklənən bir inkişaf paradigması bəşəriyyətin böyük əksəriyyətində inam doğurmaya bilməzdi...

Elə buradaca qeyd edək ki, bu paradigma əslində güclünün inkişaf paradigmasıdır. Yəni, dünya dövlətlərinin müəyyən bir qrupu üçün yararlıdır... Amma digər əksər milli iqtisadiyyatların – bu yolda əldə edə biləcəkləri ən yaxşı nəticə - özlərinə aid olmayan dəyərlərlə formalaşmış/formalaşacaq bir qlobal “çoxluqda” “ərimə, yox olma”, milli varlığın “qloballaşması” – yəni tam şəkildə məhvi ola bilər. Mövzuya qayıdaq. “İnamsız inkişaf yoxdur” təsbiti doğrudur, aksiomatik məna daşıyır.

Sxemdən də görüldüyü kimi, inam – cəmiyyətin, konkret solumun varolma şərtidir. Və bu prizmadan baxmaq, əsas ağırlıq dövlətin üzərinə düşür. Müasir və tarixi təcrübə bunu deməyə əsas verir ki, sistemli xarakter daşıyan inkişaf öz dövlətinə inam bəsləyən cəmiyyətlərdə gerçəkləşə bilər.

Sxem 1. İnkişaf ideyasının reallaşma mexanizmində inamın struktur rolunun sadələşdirilmiş blok–sxemi.

Beynəlxalq Valyuta Fondu [17,səh.35] 2010–cu ildə, qlobal maliyyə böhranının “uzantılarının” hələ də aktual olduğu bir dövrdə, “Dünyanın sosio–iqtisadi xülasəsi” adlı məruzədə postsovet Avrasiyasında yerləşən ölkələrlə əlaqədar “maraqlı” bir yanaşma sərgiləmişdi: “... Postkommunist transformasiyanın əsas ibrət dərsi ondadır ki, dövlət institutları vazkeçilməz əhəmiyyət kəsb edirlər. Güclü dövlətsiz bazar... iqtisadi və sosial tənəzzülə aparar... hissəvi zənginləşməyə rəvac verir”.

Bu aspektdən hökumətin əsas vəzifəsi inkişafın strateji məqsədlərinə cəmiyyət miqyasında inam yaratmaqdır. Yəni, strateji hədəflərin seçimi siyasi iradə ilə deyil, gerçəkliyin mahiyyət çalarları ilə determinə olunmalıdır. Məsələn, Rusiya dövrü olaraq strateji məqsədlərini – konkret zaman kəsiyində reallaşması nəzərdə tutulan – elan edir. Bu təcrübə Azərbaycana da sirayət etmişdir. Başqa sözlə, əvvəlcə 2020, sonra 2030-cu il hədəfləri hər iki ölkədə sinxron şəkildə ortalığa qoyulmaqdadır. Əsas hədəf də yüksək texnoloji ukladın formalaşdırılması, postindustrial cəmiyyət tipinə keçid, inkişaf etmiş ölkə statusuna sahiblənməkdən ibarətdir. Tarixi təcrübədən göründüyü kimi, solumun “ruhunu” canlandıran hədəflər bu aspektdən müsbət işarəli rol oynayırlar.

Məsələn, sabiq sovet imperiyasının əhalisi kommunizm “həsrəti” ilə 70 il dözdü və əgər partiya özünü məhv etməsə idi, dözməkdə də davam edəcəkdə... Baxmayaraq ki, bu hədəfin gerçək olmadığına inanırdılar... Yəni, “ruhun” canlandırılması və onun dayanıqlı proses halına gətirilməsi – zamanca sərhədlidir. Bu hal sonsuzluğa kimi davam edə bilməz. Qısa, qeyd etdiyimiz “canlandırma” prosesi həlli mümkün olan və həyat keyfiyyətinin yüksəlişinə imkan verən “hədəflərdən” başlanmalıdır. Qələbənin kiçiyi-böyüyü olmur - Qələbə elə qələbədir! Kiçik görünən hədəflərə ardıcıl olaraq yetişmək – solumda hökumətin siyasətinə sarsılmaz inam aşılaman yeganə yoldur. Bu həm də solumun (oxu: millətin) arzu edilən gələcəyə götürülməsi yoludur... Unutmaq olmaz ki, hökumətə olan inam sarsıldısa, artıq geri dönüşü mümkün olmayan bir proses başlayır. Təbii ki, inam həqiqət bazasında formalaşdırılmalıdır. Əks təqdirdə orta və uzunmüddətli dövr ərzində fəsadlı situasiyaların meydana çıxması labüdləşir. Bu aspektdən iqtisadi sfera xüsusi önəm kəsb edir. Maddi tələbatların ödənilməsi sferasına (iqtisadiyyata) yanaşmada iki variant ola bilər: 1) İqtisadiyyatın “siyasiləşdirilməsinə” son verilməsi (Skandinaviya bu yolla gedir); 2) İqtisadi vədlərin gerçəkləşmə ehtimalı yüksək olmalıdır. Bu anlamda hər bir “yalan” (oxu: reallaşmayan) vəd – ümumcəmiyyət miqyasında nəinki inamı, hətta makrosabitliyi “içəridən” məhv edir. Zaman–zaman növbələşən hökumətlərin bu sferada ölçülü davranmaması yekun etibarilə dövlətə olan inamı sarsıdır.

İqtisadiyyata təkamülçü baxışın xarakteri

Bəşəriyyətin inkişaf tarixində reallığı dərk etmənin fəlsəfi refleksiyası fraktal xarakter daşıyır. Yəni, bu prosesdə (dərk etmə prosesində) insana – dərk edən subyektə - münasibətin dəyişməsi məntiqi olaraq müxtəlif anlama tiplərini ortaya qoymuş olur:

1) Mifoloji, eləcə də teoloji yanaşma: reallığın təsviri abstrakt anlayışlar vasitəsilə aparılır, reallığın ideala doğru hərəkətdə olduğu təsbit edilir.

2) Son orta əsrlər – İntibah dövrü: insan dərk edən subyekt-prosesdən (reallığı dərk etmə prosesindən) “uzaqlaşdırılır”. Təsvir və şərh yalnız obyektivliyi şübhə doğurmaman müddəalar əsasında həyata keçirilir.

3) Protestant “inqilabı”: modernizm – insana tarixi dönüş. Amma obyektivlik çərçivəsində! İnsan yalnız öz yaratdıqlarını anlaya bilər (İ.Kant);

4) Postmodernizm: transhumanizmin təntənəsi; Dərk edən subyekt (canlı insan) süni intellektlə əvəzlənir.

Modern erada baş verən dəyişiklik – insana tarixi dönüş – paralel şəkildə formalaşmaqda olan “iqtisadi mərkəzçiliyin” təsiri və təzyiqi altında “rasional eqoistin” meydana çıxması ilə sonuclandır. Anlaşılan bu ki, “dərk edən subyektin” sərbəst fəaliyyəti bütün təfərrüatı ilə birlikdə iqtisadi məzmun kəsb etməyə başlayır. Bu aspektin aparıcı olduğunu iqtisadiyyata yanaşma müxtəlifliyinin təkamülü prosesində də görmək olar: iqtisadi “obrazların” müxtəlifliyi dərk edən subyektin koqnitiv imkanlarının məhdudluğunu ortaya qoyur.

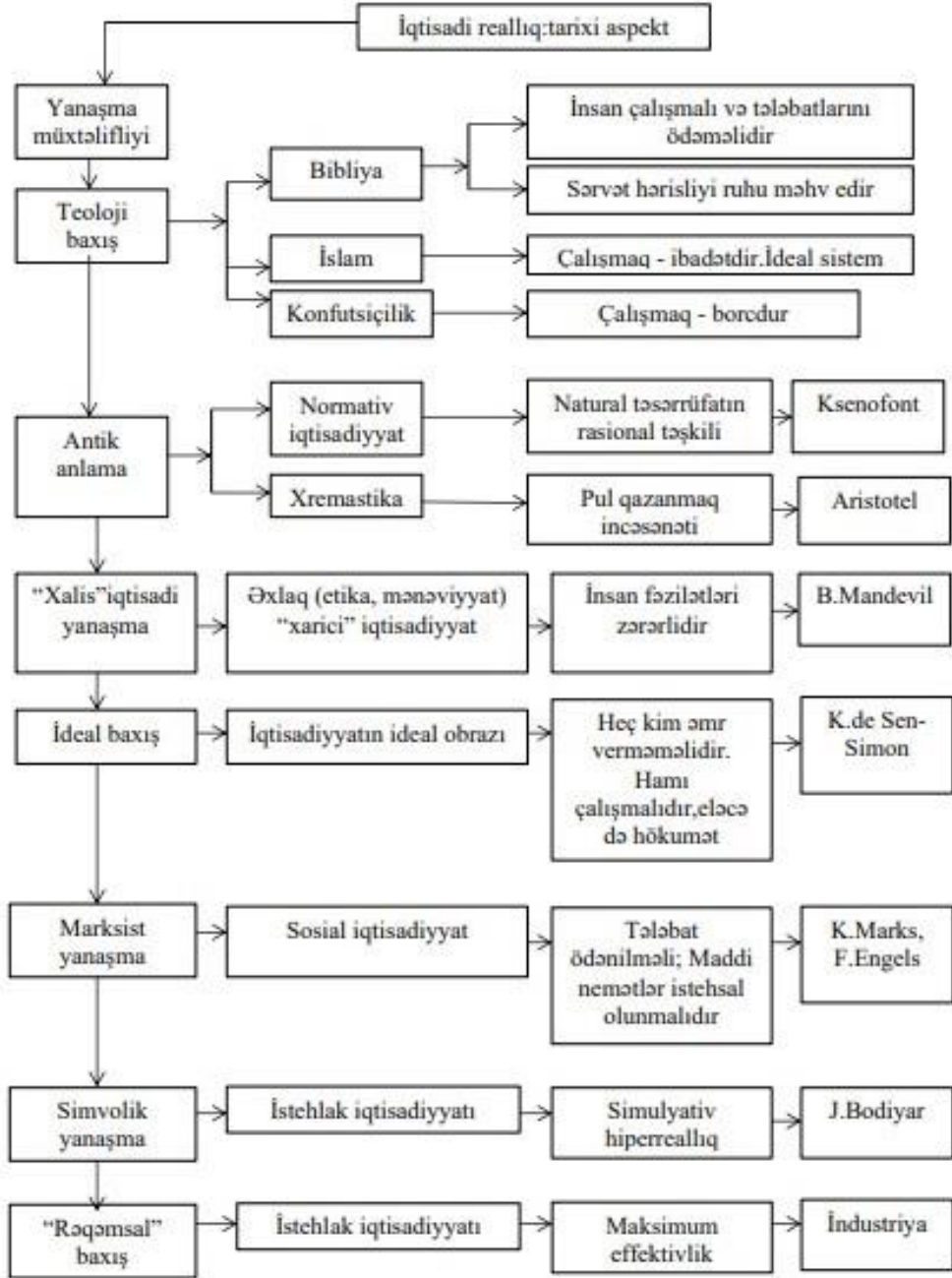
Teoloji dünyagörüşdə iqtisadiyyat əmək modeli formasında təsbit edilir. Doğrudur, müxtəlif dinlərdə sözügedən əmək modeli özünəxas spesifikaya malikdir. Yəni, əslində, söhbət müxtəlif əmək modellərindən gedir.

Antik təfəkkürdə iqtisadi reallığa və ümumiyyətlə, iqtisadiyyata ikili baxış formalaşmışdır: 1) Ev təsərrüfatının idarə edilməsi [10]; 2) Aristotelin irəli sürdüyü xremastika [2] – başqa sözlə, həqiqi məqsəd və həfədlərindən uzaqlaşmış psevdoiqtisadiyyat! Yəni, çağdaş dövrün əsas xarakteristikalarından biri: əsas olan – mənfəətin maksimumuna çatmaqdır. Bu yolda istənilən vasitə (sələmçilik, möhtəkirlilik və s.) məqbuldur.

Sonrakı dövrlərdə iqtisadiyyatda nəzəri baxışlar ifrat formada müxtəlif mənatutumlu “obrazlar” yaratmağa başlayır. “Xalis” iqtisadiyyat – yəni, bütün mənəvi–etik dəyərlər və insani fəzilətlərdən arınmış təsərrüfat sisteminin yaranması zəruriliyi onunla əsaslandırılırdı ki, dəyərlər zərəridir və iqtisadiyyatda heç bir əhəmiyyət kəsb etmirlər [16].

Bunun tam əksini utopistlər irəli sürmüş və iqtisadiyyatın mərkəzində insanın durduğu ideal obrazı formalaşdırmışlar.

XIX əsrin sonlarında sənaye inqilabının baş verdiyi, modern dəyərlərin qərarlaşdığı Avropa ölkələrində klassik bazarın təşəkkülü prosesi başa çatmış və yeni, bəşər tarixində hər hansısa bir formada yer almayan ziddiyyət (əməklə kapital arasında) meydana çıxmışdı. Bu ziddiyyətin nəticə etibarilə yenidən formalaşmış kapitalist cəmiyyətini məhv edəcəyinə möhkəm inam bəsləyən K.Marks “istismarsız” iqtisadiyyat quruculuğunun qaçılmaz olduğunu ortalığa qoydu: “mütləq ədalətli cəmiyyətdə iqtisadiyyat sosial sferanın “xidmətçisi” statusundan yüksəyə qalxa bilməz.” Tarixi təcrübə göstərdi ki, (SSRİ–nin timsalında), Marksın nəzəri konstruktsiyası insan təbiətinin dəyərlər sistemində adekvat deyildir. Postmodern dəyərlərin sistemli şəkildə qərarlaşması fonunda iqtisadi varlığın virtuallaşması, rəqəmsal transformasiyanın intensivləşməsi müasir dövrə aid əksər iqtisadi “obrazları” mənasız hala gətirdi. İqtisadiyyatın avtonomluğuna birfədəlik son qoyuldu və o, rəqəmsal cəmiyyətin “süni intellekt”nin öhdəsinə buraxıldı.

Şəkil 2. İqtisadiyyat anlayışı tarixi təkamül prosesində

İqtisadi antologiya: reallığın iyerarxiyası

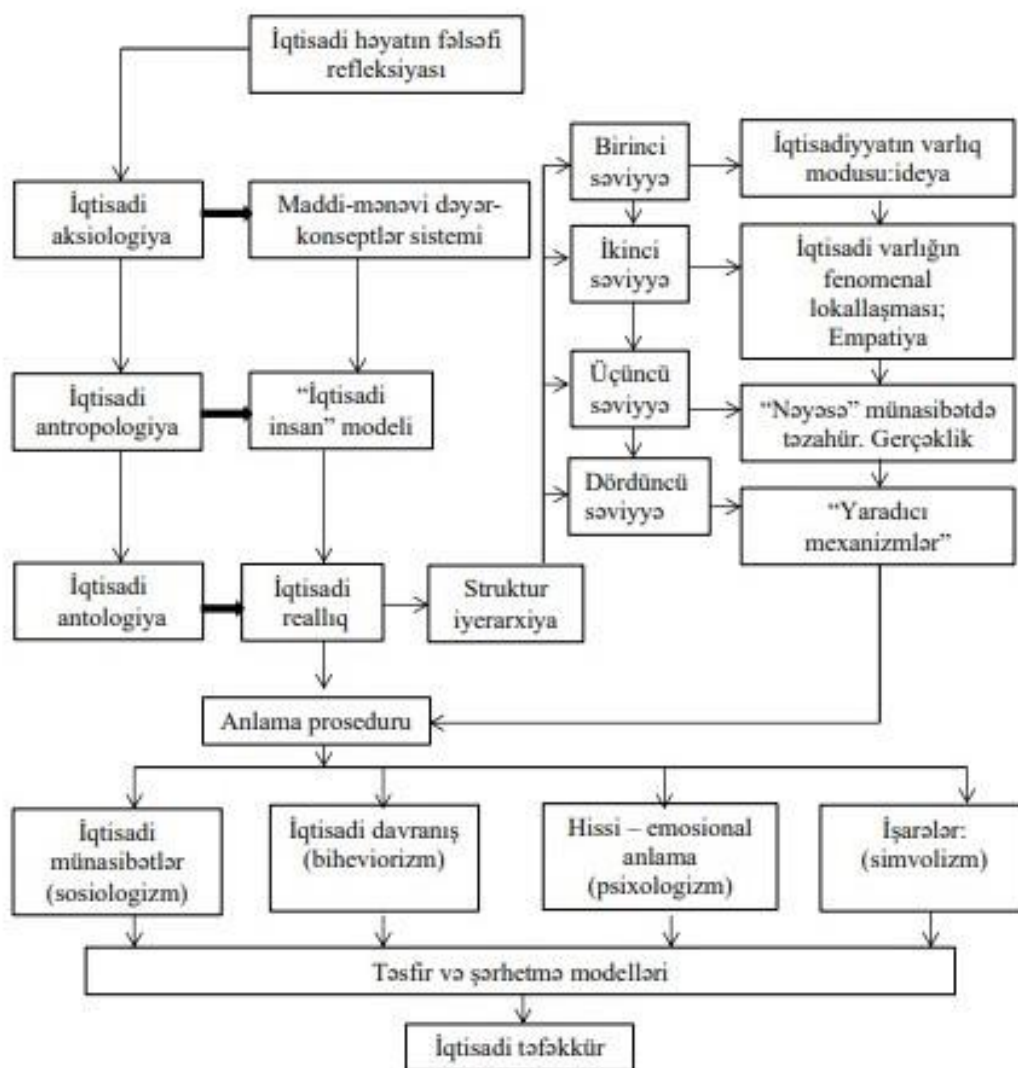
Şübhə yoxdur ki, iqtisadi reallığın idrakı prosesində mövcud olan metodoloji “boşluqlar”, proses və hadisələrin nəzəri təsvirində həqiqiliyin təsbiti problemlərinin (həqiqilik kriteriyasının amorfluğu ucbatından) getdikcə “dərirləşməsi” təmayülü, yekun etibarilə yanlış təsəvvürün formalaşmasına və iqtisadi hərəkətin rəsonal trayektoriyadan kənarlaşmasına gətirib çıxarır.

İqtisadi nəzəriyyənin antoloji səbəblər üzündən, iqtisadi gerçəklikdən uzaqlaşması keçən əsrin ikinci yarısından başlamış və bu gün də bir proses olaraq davam etməkdədir. Nəzəri müddəalar birmənalı olaraq deduktiv əqli nəticələrə əsaslanır. Real iqtisadi gerçəkliklə bağlılıq, ən yaxşı halda empirik “qanunauyğunluqlarla” ifadə olunur ki, bu “qanunauyğunluqların” da elmi statusu böyük şübhə altındadır. Digər tərəfdən, empiriya – reallığın antoloji strukturunun səviyyələrindən yalnız biri, yaxud aysberqin görünən hissəsidir.

Qeyd etdiyimiz “böyük şübhələri” doğuran aspekt də məhz reallığın yalnız bir antoloji səviyyəyə istinadla qiymətləndirilməsindən qaynaqlanır. Həm də nəzərə alsaq ki, nəzəriyyə reallığın ayrıca

götürülmüş bir səviyyəsini – empiriyanı tam və sistemli formada deyil, hissəvi və qismən olaraq təsvir edir, onda situasiyanın, həqiqətən, problematik və ziddiyyətli olduğunu daha aydın şəkildə anlamaq olar.

Paradoks ondadır ki, dərkətmə prosesi reallığın nəzəri müddəalara “uyğunlaşdırılmasını” özündə ehtiva edir. Əslində isə, təbiətsünaslıqda olduğu kimi, əlaqə əks-istiqamətli olmalıdır. Elə problemin həlli müşküllüyü də ondadır ki, sosio-iqtisadi sferada idrak prosesi abstraksiya və ideallaşdırma olmadan hansısa bir yekunla sonuclana bilməz - bu yolla gəlinən qənaətlərin subyektiv “yüklü” olması məntiqi zərurətlə ortaliğa çıxır. Amma o da məlumdur ki, obyektivlik “libasına” bürünməmiş elmi qənaətlərin/müddəaların elmi statusu olmur. Həmçinin reallıqdan (iqtisadi) götürülmüş faktın elmi fakta transferi mexaniki səciyyə daşımır, o (fakt), mütləq nəzəriyyənin “xeyir-dua”sını almalıdır.

Sxem 3. İqtisadi həyata fəlsəfi baxışın anatomik təsviri

Əgər real fakt nəzəriyyənin təməl müddəalarına sığmırsa, onda həmin fakt ya inkar edilir, ya da təsadüf kimi səciyyələndirilir.

Elə buradaca qeyd edək ki, iqtisadi nəzəriyyənin bu günə qədər “aşkarladığı” empirik “qanunauyğunluqların” böyük əksəriyyəti məhz yuxarıda təsvir etdiyimiz məntiqə istinadla formalaşdırılmışdır. Bu aspektdən iqtisadi nəzəriyyənin bundan sonra da “yalqızlaşmaqda” davam etməsi yalnız və yalnız fəsadlı situasiyaların buket formasında meydana çıxması ilə müşayiət olunacaqdır. Mahiyyətə sırf neqativ xarakter daşıyan prosesin önləməsi iqtisadi reallığın idrakında elm fəlsəfəsinin arsenalından yararlanmaqla həyata keçirilə bilər.

Göründüyü kimi (şək.3), fəlsəfi baxışın 3 əsas istinad sütunu insanın iqtisadi obrazı, cəmiyyətin dəyər və konseptlər sistemi mövcuddur ki, bunlar da reallığı formalaşdıran və dəyişdirən əsas komponentlərdir. Müqayisə üçün deyək ki, iqtisadi nəzəriyyə bunlardan ikisini (dəyər-konseptlər sistemini) əhəmiyyətsiz hesab edir. İqtisadi nəzəriyyə fərqli ikilikdən çıxış edir: “İqtisadi insan” + spontan qayda; Yəni, iqtisadi reallığı formalaşdıran/dəyişən şey – “rasional eqositin” spontan qayda çərçivəsindəki iqtisadi hərəkətidir. Eyni zamanda, elm fəlsəfəsinin iqtisadi insan obrazı və iqtisadi nəzəriyyənin “rasional eqoisti” – fərqli “insan”lardır.

Blok–sxemdən göründüyü kimi, iqtisadi reallıq – birsəviyyəli (empiriya) deyil, dördsəviyyəli antoloji iyerarxiyanı özündə ehtiva edir. Tənqidi realizmin yanaşma tərzindən çıxış etməklə, iqtisadi reallığın mürəkkəb quruluşa malik olduğunu qeyd etdiyimiz dördsəviyyəli bölgüsündən görmək olar.

İqtisadi reallığın antoloji səviyyələri iqtisadiyyatın varlıq modusundan – ideyadan başlayır. İqtisadi nəzəriyyə iqtisadi reallıq adı altında onun ikinci antoloji səviyyəsi olan empiriyadan çıxış edir.

Yəni, təsvir, yaxud şərh edilən “reallıq” iqtisadi varlığın fenomenal lokallaşması səviyyəsidir – empiriyadır. Amma empiriyanı “oraya çıxaran” antoloji səviyyələr – gerçəklik, yaxud “nəyəsə” münasibətdə varolma, təzahür, yaxud konkret zaman–məkan kontiniumu çərçivəsində iqtisadi varlığın mövcudolma şərtləri, eləcə də mahiyyəti formalaşdıran, ən dərin qatda yerləşən “yaradıcı mexanizmlər” prosesdən (təsvir/şərhətmə) kənar qalır. Hesab edirik ki, iqtisad elmi nədən yaxınlaşan böhranı “görə bilmir”? sualının cavabı məhz burada “gizlənilir”.

Eyni zamanda, iqtisadi reallığı anlama proseduru iqtisad elminin çərçivəsinə sığmır; anlama prosedurunun həm sıx məntiqi bağlılıqda olan ardıcıl gedişi: təsvir → şərhətmə → interpretasiya; həm də yararlandığı 4 istinad “nöqtəsi” mövcuddur: sosiologizm (iqtisadi münasibətlər); biheviyozizm (iqtisadi davranış); psixologizm (emosional – hissi dərkətmə); simvolizm (simvolları anlama).

Göründüyü kimi, anlama proseduru sözün bütün mənalarında sistemli xarakter daşıyır; sosial bütövdən iqtisadi təkcəyə yönəlik anlama reallığın mahiyyət spesifikasiyasının (həm də dəyişmə, yeniləşmə prosesində) aşkarlanmasına istiqamətlənmişdir. Eyni zamanda, qeyd etdiyimiz yanaşma iqtisadi nəzəriyyədən fərqli olaraq – iqtisadi reallığı həm eksiztensial, həm də mahiyyət (essensiya) aspektindən adekvat qiymətləndirmə imkanı yaradır. Yəni, həm “necədir?”, həm də “niyə?” suallarına eyni prosedur (anlama) çərçivəsində tükətici cavab verilir. Müqayisə üçün deyək ki, iqtisadi nəzəriyyəni maraqlandıran yalnız “necədir?” sualıdır. Onu da “quru təsvirçilik” formasında və qismən (hissəvi olaraq) cavablandırma bilir... Belə olan təqdirdə, “üstünlüyü aşkar olan yanaşmadan nədən yararlanılmır?” sualının yalnız bir cavabı ola bilər: iqtisad elminin nəzəri konstruktsiyası dəyər – konseptlərdən xalidir... Bu dəyərlərdən istifadə nəzəriyyənin ən “müqəddəs” komponentində - “nüvə” və “mühafizə zolağı” – “təxribatçı” rol oynaya və beləliklə də, iqtisad elminin elmi statusunu şübhə altına sala bilər.

Anlaşıldığı kimi, həm iqtisadiyyat, həm də onun elmi obrazı – iqtisad elmi – “özü üçün yaşayan” varlığa, “özündə şeyə” çevrilmiş, yaxud çevrilmə prosesi yekunlaşmaq üzrədir.

Fəlsəfi konseptuallıq nöqtəyi – nəzərdən digər mühüm problem təsvirin, yaxud anlamanın həqiqiliyi problemdir. Bu aspektdən öndə gələn məsələ həqiqiliyin kriteriyasını müəyyənləşdirməkdir. Kriteriya müəyyənliyi olmadan təsvirin/anlamanın həqiqiliyini qiymətləndirmək mümkünsüzdür. İqtisad elmi bir qayda olaraq praqmatizmdən çıxış edir. Praqmatik anlamda əldə edilən effekt müsbətdirsə, deməli, reallığın anlama proseduru da həqiqəti ifadə etmişdir. Fayda → itki/zərər, yaxud az faydalı/çox faydalı olma həqiqiliyə dəlalət etmir. Müxtəlif məzmunlu yanılmalar da müəyyən zaman intervalında faydalı ola bilərlər. Amma uzunmüddətli dövr ərzində həm alınan faydanı “məhv” edir, həm də fəsadlı situasiyalar doğururlar...

Bizim fikrimizcə, əgər iqtisadi reallığı bütün antoloji səviyyələri və anlama prosedurunun məntiqi ardıcılıq, eləcə də istinad “nöqtələri” ilə birlikdə götürürüksə (əslində, başqa alternativ də yoxdur), onda həqiqiliyin kriteriyası kimi yalnız bir prinsip çıxış edə bilər: uyğunluq prinsipi!

Həmçinin şübhə yoxdur ki, həqiqətin iqtisadi interpretasiyasının spesifikasiyi nəzərə alınmalıdır: iqtisadi proses məqsədyönlü və tənzimlənəndir. Bu aspektdən həqiqilik həm pozitiv, həm də normativ yanaşmaların kəsişdiyi xəttə aşkarlanma bilər və, sözsüz ki, bu “xətt” uyğunluğu ifadə edən xəttədir.

Birmənalı olan gerçəklik ondan ibarətdir ki, iqtisad elmi həqiqəti axtarmır. Bu, zətən mümkün də deyil. Subyektiv fikir – iqtisadi kontekstdə - ikili rol oynayır: həm iqtisadi hadisə və prosesləri

formalaşdırın ideya, onların “yaradıcı mexanizm”lərinin fikri konstruksiyası, yaradıcı ideya, həm də hadisə və proseslər haqqında ideya yaxud dəyərləndirici, qiymətləndirici konstruksiya kimi çıxış edir. Başqa sözlə, özünün yaratdığını özü də qiymətləndirir. Və, beləliklə, gerçəkliyin adekvat monitorinqi, eləcə də gerçəklikdə həqiqət axtarışı subyektiv amilin “əhvali – ruhiyyəindən” asılı olur. Buna görə də iqtisadi elmi – həqiqəti deyil, faydanı axtarır. Amma nədən gerçəkliyin adekvat təsvirini tam sistemli şəkildə vermək imkansızlığı mövcuddur? Bu suala F.Xayek bir növ tükətici cavab verir: “... Tədqiqat predmetinin ağılı var və bizim aqlımız kimi strukturlaşmış”, həm də “...Bizim də aqlımız onlarınkına oxşayır” [15,səh.12].

İqtisad elmi camiasının araşdırdığımız problemə münasibəti birmənalıdır: fəaliyyətin yekunu fayda əldə etməyə imkan verirsə və onun maksimumlaşdırılması imkanları mövcuddursa, onda reallığın təsviri və şərhinə heç bir lüzum yoxdur...

“İqtisadi imperializmin” qərarlaşması iqtisadi təfəkkürü ümumcəmiyyət miqyasında əsas dəyərləndirici requlyatora çevirir. Yəni, ictimai həyatın bütün sahə və sferalarında (sosial, siyasi, mədəni, ideoloji və s.) baş verən hadisə və proseslər məhz iqtisadi təfəkkürün “süzgəcindən” keçirilməklə qiymətləndirilir.

Başqa sözlə, məcmu münasibətlər kompleksinə sırf iqtisadi prizmadan yanaşılır: bazar terminologiyasından istifadə (məs. təhsil xidmətləri bazarı) mübadilənin mütləq əhəmiyyətliyi, əsasən və başlıca olaraq kəmiyyətə ölçü metodikası, bazar mexanizminin universal tənzimləyici statusunda təbii və s.

Sosial və sosio – mədəni varlığın “iqtisadiləşməsi” prosesi böyük intensivliklə getməkdə, yeni konseptlər və baxışlarla zənginləşməkdədir: məsələn, insan kapitalının funksional döviyyəsi, ali təhsildə mənfəət norması, informasiya əmtəəsi, təhsilin rentabelliği və s. Bütün bunlar “qeyri – maddi aktivlər” adı altında ümumiləşdirilir.

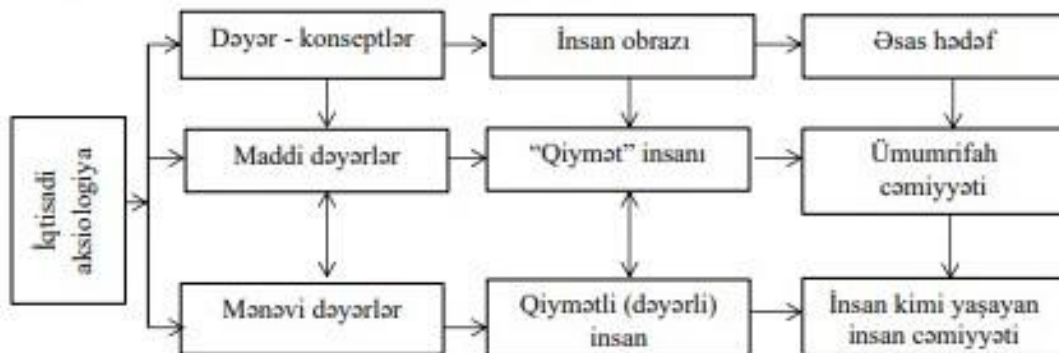
Əsas paradoks ondadır ki, insan kapitalı, intellektual kapital anlayışlarında canlı insandan söhbət getmir. İnsan varlığının həm mahiyyət, həm də strukturca “iqtisadiləşməsi” baş verir. İnsanın dəyərliliyi, bir qayda olaraq, iqtisadi fəaliyyət sferasında effekt yaratma qabiliyyəti və dərəcəsi ilə ölçülür.

İqtisadi aksiologiya: mənayaratma prosesinin böhranı

Modernizmin böhranı, postindustrial refleksiyanın inkişafı bu günə qədər formalaşmış aksiologiyayı alt – üst etdi. Məhz “rasional eqoistin” formalaşdırdığı iqtisadi təfəkkürün “anladıqlarına” istinadla transhumanizm fəlsəfəsi “postinsan erası”nın qapıda olduğunu iddia etməyə başladı...

Modernizm erasında iqtisadiyyata aksioloji baxış dəyərlər prizmasından insanın iki obrazını fərqləndirirdi:

1) “İqtisadi insan”, yaxud “rasional eqoist”; mahiyyətə, “qiymət insanı”, yaxud ticarət obyektinə olan, alınıb – satılan “insan”. Əsas hədəf: baha satılmaqdır. Paradoks ondadır ki, ictimai şüurda/ təfəkkürdə dominant olan “baha satılmaq” prinsipi üzərində ümumi rifah cəmiyyəti necə qurula bilər ki? Ona görə də son 50 ildə rifahla bağlı (varlı/yoxsul bölgüsündə) irəli sürülən yanaşmaların heç biri gerçəkləşmədi və yekunda (post-modern erası) əsas aparıcı trend “rifah” anlayışından azadlıq konseptinin üzərinə keçirildi.

Sxem 4. Aksiologiyanın iqtisadiyyat üzərində proyeksiyası

2) “Dəyərlər” insan – insan populyasiyasının gerçək nümayəndəsi; insani fəzilətləri tam şəkildə özündə ehtiva edən varlıq; Sosial bütövün “doğurduğu” fərd; Əsas hədəf – bəşəriyyətin ən qədim və heç cürə həll edilə bilməyən problemi – insan kimi yaşayan insan cəmiyyətinin qurulması...

Aydındır ki, iqtisadi sferaya münasibətdə insanın aksioloji “tipləşdirilməsi” şərti səciyyə daşıyır. Xüsusilə “dəyərlər” insan obrazı – xalis ideallaşdırma deyildir. Elə məhz buna görə də insan kimi yaşayan insan cəmiyyəti quruculuğu – sonu olmayan və heç bir zaman kəsiyində başa çatması mümkün olmayan meqaproses kimi təzahür edir... Yəni, bu aspektdən problemi aktuallaşdırmağın həm nəzəri, həm də pragmatik anlamda mənası yoxdur.

Amma iqtisadi reallığın adekvat dərki dəyər – konseptlərdən yan keçməklə mümkün deyildir.

Məsələ burasındadır ki, dərk etmə prosesini (ələlxüsus, reallığın bütün antoloji səviyyələrini əhatə edən) mənalandıran şey iqtisadiyyatın subyektiv “aləmi” – iqtisadi mədəniyyətdir. İqtisadi mədəniyyəti bütün təfəssilatı ilə öyrənmədən, onun dəyərlər sistemi, prinsipləri, norma və normativlərinin spesifikasiyasını anlamadan iqtisadi reallığın adekvat dərki, prinsipcə, mümkündür. Ən azı, ona görə ki, iqtisadi mədəniyyət – iqtisadi tərəkürü (özünün spesifikasiyası çərçivəsində) formalaşdıran müstəsna əhəmiyyətli dəyər konstruksiyasıdır.

“...Hər cür mədəniyyətin fundamentaal əsası – dəyərdir” [5].

“... Dəyər təsərrüfat haqqında elmin fəlsəfi prinsipi olmaqla, iqtisadi nəzəriyyənin bütün hissələrini birləşdirmək iqtidarındadır” [6].

Yəni, hər cür iqtisadi proses dəyər “yüklü” olur ki, bu da nəzəri ümumiləşdirmənin gerçəkləşməsinin praktiki bazası kimi çıxış edir.

Sosio – iqtisadi reallığın qiymətləndirilməsində iqtisadi nəzəriyyənin (eləcə də digər sosial elmlərin) ilkin yanaşma üsulu “bu nədir?”, “mövcudluq şərtləri necədir?”, “strukturu necədir?” və “niyə belədir?” suallarından təşkil olunur. Aksioloji baxışda isə yalnız bir sual qoyulur, yəni “niyə?” sualına cavab axtarılır. Qeyd etməyə ehtiyac yoxdur ki, iqtisadi hərəkəti – sözün bütün mənalarında – konkret mənə ilə yükləyən dəyərlərdir.

Əslində, iqtisadi gerçəkliyin adekvat şərhində mövcud olan fəsadlı situasiyaların əsas səbəbi iqtisadi nəzəriyyənin aksioloji baxışdan özünü təcrid etməsidir.

Belə ki, istənilən elmi araşdırma mahiyyət etibarilə mənə axtarışı prosesidir. İqtisadi nəzəriyyə – “meynstrim” – mənəni kəmiyyət dəyişikliyinə formal – riyazi məntiqlə araşdırır və gəldiyi bütün deduktiv əqli nəticələri belə, az qala rəqəmlərlə ifadə etməyə çalışır.

“Xalis” iqtisadi determinizmin dərk etmədə diskomfort yaratma “qabiliyyəti” məhz bu kontekstdə özünün maksimum səviyyəsinə yüksəlir.

Riyaziyyat rəqəmlərə müxtəlif “mənalar” yükləyə bilər. Amma o, mənaları nə müqayisə etmir, nə də ümumiləşdirilməsini və məqsədyönlü rəqəmsal qiymətləndirilməsini həyata keçirir. Yəni, mənənin formalaşma, təzahür və dəyişmə prosesini ölçür: o, sadəcə olaraq, onları sayır! Mənəyərən elementlərin, dəyər prizmasından deyil, rəqəmlərlə ifadə olunan göstəricilər müstəvisində qiymətləndirilməsinin perspektiv planda heç bir pragmatik əhəmiyyəti yoxdur və ola da bilməz.

Eyni zamanda, qeyd edilən yönümün son yekunu kimi, nə anlama, şərh, nə də interpretasiya deyil, təsvir çıxış edir. Yəni, yuxarıda əks etdirdiyimiz mənə “axtarışı” prosesi (iqtisadi nəzəriyyədə) təsvirlə yekunlaşır. Yəni, iqtisadi gerçəklikdə nəyin və niyə baş veridiyinin şərh, yaxud interpretasiyası – gerçəklikdən ayrılmış formada, sırf “nəzəri” gerçəkliyin üzərində aparılır. Başqa sözlə, formal riyazi məntiq çərçivəsində təsvir əsas funksiyasını – mənəyərən prosesin spesifikasiyasının təsvirini yerinə yetirir. Kəmiyyət dəyişikliyinə təsviri hər hansı bir mənə yükü daşımayan təsvirdir, yəni “qurudur”. Bu nöqtəyi – nəzərdən, “meynstrim”in anlama problemi bütün çılpaqlığı ilə ortaya çıxır. Yəni, təsvir+şərh+interpretasiya= anlama nəzəri – fəlsəfi aksioması “işlək” vəziyyətdə olur.

Beləliklə, mənə – dəyərlərin kombinasiyasından formalaşan fenomen olmaqla, gerçəkliyin mahiyyətini özündə ehtiva edir.

İqtisadi hərəkətin, istisnasız olaraq, bütün təzahür formaları (təkamül, inkişaf, böhran və s.) konkret mənə “yükü” daşıyırlar. İqtisadiyyatda mənə spontan qaydada formalaşır. Mənə subyektiv yüklüdür. Dəyərlərin kombinasiyası müəyyən qaydada və gələcəyi nəzərə almaqla baş tutur. Spontan qayda üçün yalnız bir zaman modusu mövcuddur: “İndiki” zaman. Onun üçün “gələcək” yalnız və yalnız gözlənilən faydalılıq (funksional fəaliyyətdə) anlamındadır. Bununla belə, spontan qayda –

mənayaradan prosesdə həm “təbii” tamamlayıcı, həm də “təxribatçı” kimi çıxış edir. Məhz bu anlamda iqtisadi fəaliyyət sferasında məna = məqsəq eyniliyindən danışmaq [12] ifrat ideallaşdırma kimi qəbul edilə bilər.

Eyniyyət yalnız o halda gerçəkləşə bilər ki, həm seçilmiş məqsəd, həm də məqsədəçatma prosesi sözün bütün mənalarında rasionel səciyyə daşsın. Amma sözügedən rasionallıq əksər hallarda istisna xarakteri daşıyır. Yəni, onun “kütləviləşməsi”ehtimalı yoxdur.

NƏTİCƏ

İctimai həyatın spektral bölgüsünə öləri nəzər salmaq kifayətdir ki, iqtisadiyyatın spesifik özəlliyə malik fəaliyyət və həyat sferası olduğunu görə biləsən. İqtisadiyyat - cəmiyyətin maddi tələbatlarını ödəyən yeganə sferadır... Əvəzəlməz və vazkeçilməzdir və s. Amma nəzər almaq lazımdır ki:

1) Cəmiyyətin digər sahə və sferaları ilə sıx qarşılıqlı bağılıq və qaşılıqlı asılılıqdadır. İqtisadiyyatın əsas “üstünlüyü” – yeni dəyər yaratma qabiliyyəti məhz həmin “qarşılıqlardan” birbaşa asılılıqdadır.

İqtisadiyyatı mütləqləşdirən, onu “özündə şey”ə çevirən “iqtisadi mərkəçilik” - yuxarıda qeyd etdiyimiz qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı bağılıqlı dağıtmaqla ümumcəmiyyət miqyasında problemlər kompleksinin yaranmasına səbəb olur. Əslində, struktur izomorfluq prinsipinin süni müdaxilələrlə pozulması, mahiyyət etibarilə sosial bütövün-sosio-mədəni identikliyin parçalanması deməkdir... İnkişaf – ictimai həyatın sahə və sferaları arasında bərabər əhəmiyyətlik və proporsionallıq üzərində gerçəkləşir. Anklav xarakterli inkişaf – özünüaldanışdır.

2) İqtisadi reallığı mənalandıran şey – funksional fəaliyyətin özü deyil, iqtisadi mədəniyyət, ümummədəniyyətin iqtisadiyyat üzərindəki proyeksiyasıdır. Bu anlamda iqtisadi reallıq substansional xarakterli deyildir. V. Kaftan tamamilə haqlı olaraq qeyd edir ki: “İqtisadi reallıq reallığın substansional hissələrindən biri deyildir... İnsan maddi varlığı iqtisadi həyatın müəyyən aspektlərinin təşkili üsulu və interpretasiyasıdır, amma bu üsul o qədər əhəmiyyətlidir ki, onun yoxluğu insan aləmini parçalaya bilər” [7].

3) İqtisad elminin anlama problemi aktual olaraq qalmaqdadır. Hətta o dərəcədə ki, üzde olan, adi gözlə görünən/müşahidə edilən hadisə və proseslərin sistemli xarakter daşıya biləcəklər interpretasiyası belə, mümkünsüz hala gəlməkdədir. Yalnız əqli nəticələr, yanılmalar kütləvi nəzəri “axın” forması almaqdadır. Fikrimizcə, nəzəri dərkətmədə formalaşmış fəsadlı situasiyadan çıxışın əsas yolu anlama prosedurunun yönümlülüyündə kardinal dəyişiklik etməkdən keçir: neoklassikanın ənənəvi yanaşma tərzindən kənarlaşmaq, sosial bütövədən iqtisadi təkçəyə doğru yönəlmək, dəyərlər sisteminin iqtisadiyyat üzərində proyeksiyasından çıxış etmək lazımdır. İqtisadi reallığın əksər antoloji səviyyələrində “nəyin” və “necə” baş verdiyinin aksiologiyadan kənarında alternativ idrak yolu mövcud deyildir.

4) Mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də iqtisadiyyatın mental modelidir.

Mental model – iqtisadi reallığın konsept – dəyərlər bazasında məna “yükli” interpretasiyası, sosium və reallığın məqsədyönlülük aspektindən koordinasiyasıdır;

Gerçəkliyin adekvat diaqnostikasına problem yaradan yanaşma tərzləri:

1. Siyasi, yaxud digər maraqlardan çıxış etməklə, “görmək” istənilməsi olanı əfzəl olaraq görmək;

2. Hadisənin başvermə ehtimalını yanlış qiymətləndirmə;

3. Fraqmental (yəni hissəvi) yanaşma. Təkçəni, olduğu kimi, ümumi olanla eyniləşdirmə;

4. Normativ baxışın “mütləqliyi”, arzu ediləni varoluş kimi qəbul etmək;

5. Hadisə və proseslərin mənatutumunu konkret maraqlar yönümündə təhrif etmək;

6. Təsədüfi olanı qanunauyğunluq çərçivəsində interpretasiya etmək;

7. Nəzəri müddəalara, yaxud mövcud dəyərlərə uyğun gəlməyən faktın prosesdən sərf-nəzər edilməsi;

8. Zaman sürəcinə etinasız münasibət.

Bu yanlışlıqların yer aldığı qiymətləndirmə prosesində “iki” gerçəklik ortaliğa çıxır; “nəzəri”, yaxud dəyərlərin “diqtə” etdiyi “gerçəklik” və real olaraq mövcud olan gerçəklik! Bu aspektdən, ən böyük yanlışlıq – “keçmiş”də baş verənlərin, “indi” və “gələcəkdə” də eynilə təkrarlanacağına bəslənən

inamdır. Yaxud, zaman modusları arasındakı keçidin yüksələn xəttlə gedəcəyinə, “gələcəyin” isə öz-özünə gələcəyinə və daha yüksək keyfiyyət səciyyəsi daşıyacağına bəslənən inam!

5. Bütün bunların fonunda ali iqtisadi təhsilin konseptual yeniləşməsi problemi məntiqi zərurətlə meydana çıxır. Dar ixtisaslaşmış, “rasional eqoistin” təfəkkür tərzini araşdıran “iqtisadçı” – tamamilə yeni keyfiyyət xassələrinə yiyələnmişdir. Bunun ilkin/bəsit forması XX əsrin I yarısında ifadə edilmişdir.

C.Keysin iqtisadçıya verdiyi tələblər bütövlükdə nəzəriyyənin gerçək məzmununun mahiyyət açıqlanması kimi qəbul edilə bilər: “... istedadlı iqtisadçı - ən nadir tipə aiddir...”

Paradoks ondadır ki, iqtisadçı – istedadların nadir kombinasiyasına sahib olmalıdır:

- Bir sıra müxtəlif istiqamətlərdə mükəmməlliyə çatmalı, birlikdə olmağı müşkül olan qabiliyyət və bacarıqları özündə birləşdirməlidir;

- O, riyaziyyatçı, tarixçi, dövlət məmuru və filosof olmalıdır;

- Simvolların “dilini” başa düşməli, öz fikrini anlaşıqlı terminlərlə ifadə etməyi bacarmalıdır;

- “Təkcə”yə - ümumi nöqtəyi-nəzərdən baxmalı, abstrakt və konkretə eyni hərəkətdə yanaşmalıdır;

- O, “indi” ni “keçmişin işığında” və “gələcəyi” nəzərə almaqla öyrənməlidir;

- İnsan təbiətinin hər hansı bir hissəsi və onun institutları iqtisadçıya “yad” olmamalıdır və s. [8,səh.12].

Göründüyü kimi, təxminən 100 il öncə də iqtisad elmi eyni problem yaşamışdır... “Böyük Depressiya” və 2008 – ci ilin qlobal maliyyə böhranı – mahiyyət etibarilə anlama probleminə etinasız yanaşmanın məntiqi nəticələrindən başqa bir şey deyil.

6. Nəhayət, iqtisadiyyatda həqiqilik problemi pozitivliyin – normativ sərhədləri problemidir. Məqsədə çatma yolunun rasionallıq dərəcəsi məhz həmin sərhədlər daxilində qərarlaşır.

İqtisadi hərəkətin həmin yolla rəvan gedişi isə uyğunluq prinsipinin dominantlığı halında gerçəkləşir. Yəni, iqtisadi reallığın “həqiqiliyi” (qiymətləndirmə adekvatlığı anlamında) – uyğunluğun ziddiyyətsizliyi deməkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ваграмов Ә. İqtisad elminin fəlsəfəsi: zaman, həqiqət və azadlıq. Bakı:2016.
2. Аристотель. Политика// Соч. В.4.Т.4.М;1983.
3. Беккер Г., Человеческое поведение. Экономический подход. М., 2003.
4. Бердяев Н., Истина и откровение. М.1992.
5. Бердяев Н., Философия неравенства. СПб.1993
6. Богров В., Критико – исторический очерк теории ценности. СПб.1911.
7. Кафтан В. Мир экономического: краткий очерк истории философской концептуализации//Пространство и время.,1(27) 2017.
8. Кейнс Дж. Предисловие/ А. Маршалл. Принципы экономической науки. М., 1993, Т.
9. Кругман П., Возвращение великой депрессии. М.2009.
10. Ксенофонт. Домострой//Апология Сократа и другие сочинения. М.2009.
11. Кутырев А. Модернизация: против бездумного инновационизма, за контролируемое развитие//Философия хозяйства.М., 2011; №2.
12. Левит К., О смысле истории//Философия истории. Антология. М.,1995.
13. Ницше Ф., По ту стороны добра и зла/Избр.произв.СПб.2003.
14. Сен А., Развитие как свобода. М., 2004.
15. Хайек Ф. Контрреволюция науки. М., 1999.
16. Mandeville B. The Fable of the Bees, or Private Vices, Public Benefits/Oxford.1966.
17. World Economic Outlook Supporting Studies IMF.2010.

**ФИЛОСОФСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ:
КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ВЗГЛЯД**

Аваз Байрамов

Резюме. Интенсивное преобразование, происходящее в рамках экономической действительности, с такой же интенсивностью актуализирует центральную проблему экономической науки – проблему понимания!

Цель: обоснование логической необходимости отхода от «чисто» экономической интерпретации, развитие философской рефлексии в процессе повышения адекватности понимания реальной действительности.

Методология: исследование основывается на межнаучный синтез.

Научная новизна: результаты исследования подтверждают проблемообразующую специфику неадекватного понимания и доказывают необходимость усовершенствования экономической методологии в философском контексте.

Ключевые слова: *экономическая антология, экономическая аксиология, описания, ценности, трактовка, понимание*

**PHILOSOPHICAL REFLECTION OF ECONOMIC LIFE:
A CONCEPTUAL VIEW**

Avaz Bayramov

Abstract. The intensive transformation taking place within the framework of economic reality, with the same intensity, actualizes the central problem of economic science - the problem of understanding!

Purpose: The purpose of the article is to substantiate the logical necessity of moving away from the "purely" economic interpretation and the development of philosophical reflection in the process of increasing the adequacy of the understanding of reality.

Methodology: The research methodology is based on an interscientific synthesis.

Scientific novelty: The results of the study confirm the problem-forming specifics of inadequate understanding and prove the need to improve economic methodology in the philosophical context.

Keywords: *Economic anthology, economic axiology, descriptions, interpretation, values, understanding.*